

Tóth Zsombor

LIMINALITÁS ÉS EMLÉKIRAT-IRODALOM

Bethlen Miklós esete

Jankovics Józsefnek, a *legjelentősebb Bethlen-kutatónak*¹

I. Bevezető

A régi magyar irodalomban az ego-dokumentumoknak megfeleltethető kora újkori magyar és latin nyelvű szövegeinket egyetlen műfaji kategóriába soroljuk, az *emlékiratok*éba. Következésképp az emlékirat az a teljes vagy részleges élet-történeti narráció, amely egy individuum életét vagy ennek részleteit hagyta hátra az utókorra. Az irodalomtörténeti rendszerezés kánonba szervezte, illetve történeti-kronológiai fejlődéstörténetbe illesztette, sőt ezáltal egyszersmind magyarázta is genezisét és evolúcióját. Az irodalomtörténet a műfaj kialakulását kizárólagos poétikatörténeti nézetben végezte el. Ezt azzal a felismeréssel is kiegészítette, hogy a középkor és reneszánsz historiográfiája elméletben (történetteológia, történetfilozófia) és praxisban (történetírás) egyaránt ösztönzőleg hatott az egyéni szempontot és szubjektivitást megfogalmazó *új műfajra*, a kora újkori emlékiratra.

Az emlékirat-irodalom korpuszát tehát a műfajtörténeti kritérium artikulálja, az általa inherens módon konstituált irodalomesztétikai értékek történetileg is leírható konstruktuma pedig működését, sőt egzisztenciáját szavatolja. Az ilyen típusú rendszerezésnek és kánonteremtésnek a gyengesége viszont az, hogy a rendkívül változatos szerzőségű, nyelvű és műfajú szövegeket csak megközelítően vagy hozzávetőlegesen definiált műfaji mátrixok révén jeleníti meg. A kissé elnagyolt műfaji minta leginkább kizárólagos alapon működtethető, leggyakrabban pedig hozzávetőlegesen írja körül csupán az egyes textusok műfaji eredetét és státusát. Továbbá az ego-dokumentumok (emlékirat, feljegyzés, levél, lista stb.) nagyon változatos műfajú, nyelvű, és használatú textusaiból teljesen önkényesen emel ki szövegeket, és lépteti elő őket emlékirattá. Máig nincs érvényes irodalomtörténeti

¹ Jankovics József előbb opponense majd lektora volt a Bethlen Miklósról írt, megvédett majd könyvvé alakított doktori értekezésemnek. Baráti segítsége nélkül nem készült volna el a könyv. (TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.) Mindkét kéziratból, melyeket lektorált, könyörtelenül kiirtotta a személyét, munkásságát vagy segítségét méltató sorokat. Mivel tudom, hogy ez a kézirat nem kerül asztalára, illetve majd csak könyv formájában, élek a lehetőséggel és végre leírom. Szóval, Jankovics Józsefnek, a legjelentősebb Bethlen-kutatónak, köszönettel...

magyarázat arra, hogy Cserei Mihály esetében az egyaránt ego-dokumentumként felfogható impozáns *História*, az ezt megelőzően ugyancsak Brassóban keletkezett *Compendium*, vagy az 1690–1698 között rendszeresen kalendáriumokba végzett feljegyzései közül miért csak a *História* került be a kánonba.

Az emlékirat-irodalom kutatásának másik hiányossága, hogy nem volt tekintettel az elmúlt húsz esztendő kulturális, történeti és írásantropológiai fejleményeire, így aztán az íráshasználat kulturálisan magyarázható vagy társadalmilag szabályozott gyakorlatát, habitusait nem tanulmányozta, sőt az emlékirat-irodalom és medialitás viszonyát szintén ignorálta. Emiatt egy sor olyan értelmezési kontextus és vizsgálati szempont esett ki a kutatás fókuszából, amely érdembeli változást hozhatott volna az emlékirat-irodalom kutatásában, amely sajnálatos módon megrekedt a forráskiadás prioritásánál, elméleti premisszáit nem revideálta, frissítette. Az antropológiai szempont a maga potenciális történeti és kulturális alkalmazásaival újító perspektívát nyithatna ebben a kutatási paradigmában. Értelmezhetővé válna, hogy milyen történetileg helytálló kulturális magyarázatunk van a kora újkori íráshasználat funkcióira. Ha pedig mikrotörténeti nézetekben kutatnánk az egyes emlékirók íráshasználati és médiahasználati habitusait, érdembeli írásantropológiai felismerésekhez juthatnánk el. Az írás, íráshelyzet és íráshasználat részint mint társadalmi praxis és mint mediális-kulturális jelenség lehetővé tenné, hogy az emlékirást íráshasználati habitusként fogjuk fel és tanulmányozzuk. Tanulmányozhatóvá válna az, hogy a kora újkori ember miként hagyatkozott az írásos kultúrára, hogyan és miért preferálta azt a szóbeliség rovására, vagy hogyan alkalmazta komplementer módon a kettőt.

A kulturális és történeti antropológia másrészt rámutat egy olyan kontextusra is, amely irodalomtörténeti perspektívában nem érzékelhető, de amely az emlékirat *megírásának* aktusát teszi értelmezhetővé. Emlékirataink korpuszának talán minden egyes szövege úgy keletkezett a szerzők bevallása szerint is, hogy valamilyen antropológiai szempontból *liminálisként* felfogható élethelyzet, állapot beállta motiválta az íráshasználatot. A fogság, öregség, utazás, száműzetés, de még a nem természetesen adódó unalom is olyan *liminális* állapot, amely egy bevett életviteli sztenderdhez képest vagy egy hosszan alkalmazott/követett normalitáshoz mérten jelent nehezen elviselhető *átmenetiséget*. A halálra készülődő öreg ember, a rabságban, száműzetésben vagy a hosszas utazásban elgyötört individuum számára megfogalmazódó sajátos *liminális tapasztalat* olyan kulturális jelenség, amely az egyes individuumok renden, normalitáson kívüli vagy akár két jelentős esemény közötti (pl. életciklus-események) megrekedtségét, átmenetiségét jelöli. Az identitás, az énség és az önazonosság olyan problematikus dimenziói nyílnak fel ilyenkor, amelyek az egész életút retrospektív szemléjét, értékelését, sőt értelemmel való ellátását indokolják a narratív újrendezésben, ennek írásban való rögzítése által.

Két jelentős kérdés adódik, amelyet az irodalomtörténet érthető módon nem fogalmazott meg: 1. Milyen kulturális és történeti antropológiai magyarázata van az emlékiratok létrejöttét motiváló *liminalitásnak*? 2. Milyen írásantropológiai je-

lentsége van a liminalitás és íráshasználat összekapcsolódásának? Milyen mediális történés ez?

A következőkben arra vállalkozom, hogy Bethlen Miklós esetére applikálva szemléltessem e kérdések érvényességét, és a terjedelmi korlátok ellenére is a megjelölt kérdésekre válaszlehetőségeket keressek.

II. Bethlen Miklós és ego-dokumentumai

Bethlen Miklós életműve 1858 óta jelentős mértékű irodalomtörténeti figyelemben részesült. Nemcsak levelei, röpiratai,² imádságoskönyve és emlékirata került kiadásra,³ hanem könyvtárának egy részét is ismerjük.⁴ Ilyen gazdag forráskiadás mellett az értelmezések sem vártak magukra, a történettudomány és az irodalomtudomány képviselői egyaránt értékelték Bethlen Miklós szövegeit, tetteit és életútját. Ezen vizsgálatok együttesen is visszaigazolják azt a tézist, miszerint Bethlen életművében egy rendkívüli komplex történeti és énreprezentáció valósul meg.

A forráskiadásoknak köszönhetően jól elkülöníthető, hogy az emlékirat megírását (1708–1710) egy sor másik ego-dokumentum (főként levelei, latin nyelvű önéletírása, beadványai stb.). előzi meg vagy kontextualizálja írásantropológiai szempontból. Ha az életút és íráshasználat viszonyára kérdezzük rá, az is láthatóvá válik, hogy nemcsak az 1704-es perbefogás, hanem maga az öregség (Bethlen már 62 éves) is hozzájárul ahhoz a liminalitáshoz, amely valahol az 1708–1710-es esztendőkből kulminál. Az íráshasználat szempontjából ez az 1708–1710 közötti periódus a legintenzívebb, Bethlen a szokásos levelezése mellett imádságoskönyvet és magyar, illetve latin nyelvű élettörténetet ír. Ezt a liminalitásélményt nem ebben az antropológiai értelemben, hanem valamilyen krízisként definiálva, mindaddig kizárólag a Bethlen elleni hűtlenségi per kontextusában kutatták csupán. Noha vitathatatlan, hogy a per megalázó és gyakran elcsüggesztő tapasztalata volt a legfőbb motiválója Bethlen intenzív íráshasználatának, ám én mégis az elkövetkezőkben arra vállalkozom, hogy az öregség/öregedés (*ageing*) tapasztalatának antropológiai szempontból indokolt *liminális* jelentőségét és írásantropológiai következményeit hangsúlyozzam.

² *Bethlen Miklós levelei* I–II, összegyűjt., sajtó alá rend., jegyz., kiad. JANKOVICS József, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (A továbbiakban: BML I–II.)

³ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. (Magyar Remekírók) (A továbbiakban: BETHLEN 1980)

⁴ Bethlen Miklós anyai nagyapja, Váradi Miklós 1652-ben készített listát az unokájának vásárolt könyvekről. Vö. *Erdélyi könyvesházak* III, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptorum Kft., 1994, 14.

II.1. A liminalitás és az öregedés (ageing) antropológia vonatkozásai

A bennszülöttek rítusainak vizsgálata során Van Gennep jutott el a felismerésig, miszerint az összes rituális cselekedet a következő hármastagolású modellben írható le: az elválasztás (*séparation*), az átmenet (*transition*) végül pedig az újra befogadás (*agrégation*)⁵ aktusában. Az elválasztás és az újra befogadás gyakran térhasználatilag is jelölt rituális aktusai, amelyek elkezdődnek és lezárnak egy folyamatot, az emberi egzisztencia egyik alapvető léttapasztalatát, az identitást, az önazonosságot direkt módon meghatározó *átmenetiséget* helyezik fókuszba. Ugyanis ha mindezt például az életpálya antropológiai értelemben vett mentális térképére vetítjük, akkor az élettörténeti narrációkban is leképeződő forgatókönyv három életciklus-esemény (születés, házasság, halál) és ezek rituális megfelelői (keresztelés, esküvő, temetés) kontextusában konstituálódnak. Ebben a felfogásban például az öregség is egyfajta átmenetiségként jelenik meg, két életciklus-esemény (házasság/esküvő és halál/temetés) közötti rituálisan telített *liminális* tapasztalatként. A liminalitás antropológiájához Victor Turner is érdemben hozzájárult, főként azért, hogy megkülönböztette a *liminoid* és *liminális* állapotokat, illetve kidolgozta a *communitas* fogalmát, amely a közösségképződés sajátos formája, mely rendszerint egy jellegzetesen *liminális/átmeneti* állapotban valósul meg.⁶

A társtudományok is receptíven viszonyultak ezekhez az elméleti tézisekhez, különösen a 80-as és 90-es években, amikor történettudomány és antropológia gyakran kölcsönösen inspirálták egymást. David Cressy a kora újkori angol társadalom íráshasználati gyakorlatát kapcsolta össze az életciklus és liminalitás tanulmányozásával,⁷ de regisztrálhatunk olyan példákat is, amikor egyetlen társadalmi csoport, az ifjúság liminalitásának történetét kutatták ily módon.⁸ Az antropológia az 1970-es évektől azonban már nem kizárólag az életciklus kontextusában, hanem egyfajta kultúráközi komparatív nézetben (*cross cultural perspective*) kezdte értelmezni az öregedés antropológiáját.⁹ Így jutottak el azokhoz a felismerésekhez, hogy az öregségnek megvannak a biológiai tények által determinált univerzális vonásai (*universals*) (pl. életkor), illetve erre ráépülnek a kultúráként eltérő reprezentációk, intézmények, megoldások variációi (*cultural variations*).¹⁰

⁵ Van GENNEP, Arnold, *Les Rites de Passage. Étude Systematique des Rites* 3rd ed., Paris, J. Picard, 1991, 11.

⁶ Victor TURNER, *The ritual process: structure and anti-structure*, Ithaca, New York, 1991; Edith TURNER, Victor TURNER, *Image and Pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives*, New York, Columbia University Press, 1978.

⁷ CRESSY, David, *Birth, Marriage, and Death. Ritual, Religion, and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*, University Press, Oxford, 1995.

⁸ *Ancient and Medieval Rites of Passages. A History of Young People in the West*, ed. Giovanni LEVI, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1997.

⁹ *Other Ways of Growing Old*, eds. T. Pamela AMOSS, Steven HARRELL, Stanford, California, Stanford University Press, 1981. (A továbbiakban: AMOSS–HARRELL 1981)

¹⁰ AMOSS–HARRELL 1981, 2.

Továbbá két szakaszra különítették el az öregséget: a gazdasági szempontból már nem önellátó és termelőképes (*no longer economically productive*), de mentálisan performáns első, majd az ezt lezáró teljes gazdasági, testi, mentális függést feltételező második szakaszra.¹¹ Noha ez a kultúraközi nézet elsősorban az antropológusok kizárólag szinkrón dimenzióban végzett kutatásai felől nyert igazolást vagy alkalmazást, manapság már történeti, tehát diakrón perspektívák is érvényesülnek ebben a diszciplináris diskurzusban.¹²

II. 2. *Applicatiók*

Ezek az antropológiai szempontok, mihelyt a kora újkor társadalomtörténetének kutatásában kapnak helyet, olyan *történeti antropológiai* magyarázatokhoz vezethetnek el, amely például a kora újkori emlékirat-irodalom jelentőségét, funkcióit és mediális, kulturális jelentőségét világíthatná meg újszerűen. A liminalitás élménye olyan sajátos módon képeződhet le egy individuum íráshasználatában, amely nem egyértelműen érzékelhető az irodalomtörténet poétikatörténeti vagy eszmetörténeti kérdésfelvetéseinek horizontjából.

Bethlen Miklós példájánál maradva hangsúlyozzuk azt, amit eddig is tudni véltünk. A látványos életút és politikai karrier a grófi cím megszerzése ellenére is a Rabutin által szorgalmazott felségárulási per következtében valójában nem derékba törte, hanem megsemmisítette, diszkreditálta egy egész életút érvényességét, szellemi, anyagi befektetéseit és gyötrelmeit. Az 1704-es dátum, pontosabban a *Columba Noé* után keletkező ego-dokumentumok szinte kivétel nélkül e kései krízis apropóján és kontextusában íródnak. Azonban a beálló *liminális* állapot, ami egy olyan magasan iskolázott, poétikailag és retorikailag képzett szónok és író esetében, mint Bethlen Miklós, érthetően rendkívül intenzív íráshasználatba csapott át, mégsem egyedül a perbefogás, fogság és meghurcoltatás kizárólagos következménye. Ha eltekintünk az 1708–1710 között íródó emlékirat impozáns szerepartikulációt és identitásperformanciát biztosító diskurzusától, a levelekben tanulmányozhatóvá válik a politikai per tapasztalata mellett, hogy az öregség, öregedés élménye miként táplálja Bethlen liminalitását. Az emlékirat négy év tétlenséget, kilátástalanságot és főként a politikai cselekedetek hiányát hivatott kompenzálni azáltal, hogy az egyént és történeti korát, sajátos erdélyi kultúráját is megmagyarázza a per kontextusában. Bethlen egyetlen heroikus narrációs kísérletben mint apológiában nemcsak saját személyét, hanem egész családját, sőt az eljövendő nemzedékek becsületét is igyekezett védelmezni: „Mert, minthogy én rajtam a világnak üldözése rendkívül való volt az én ifjúságotomtól fogva, és kiváltképpen a kétszeri keserves rabság: azt fogja a dolgokat nem tudó maradék vagy világ mondani,

¹¹ AMOSS–HARRELL 1981, 3.

¹² R. Susannah OTTAWAY, *The Decline of Life. Old Age in the Eighteenth-Century England*, Cambridge, University Press, 2004.

hogy talán Erdélyben leglatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem. És noha abban, ki úgy fog ítélni és szólani, felette igen megcsalja magát s másokat is, és az engemet holtom után teljességgel nem afficiál: de a maradékimot szomoríthatja, sőt talán károsíthatják, bosszúsággal illethetik némelyek én reám való bosszúból őket. Azért ez az írás légyen fegyver, pajzs helyén nálok, mellyel oltalmazzák magokat, nem engemet, és az emberek száját dugják bé véle, vagy ha azt végbe nem vihetik, legalább vigasztalják magokat véle és a hazug világot ne vessék.”¹³

Ezzel ellentétben az emlékiratot megelőző nagyon kevés vagy a vele párhuzamosan íródó levelek beláthatóvá teszik, hogy az impozáns szereppercformancia miként tagozódik be az öregség/öregedés *liminális* tapasztalatába. Persze a kettő nehezen választható el, hisz az igazságtalanul elítélt főúr és politikus idős, tiszteletben és becsületben öszülő alakja nemcsak a politikai önreprezentáció, hanem érthető módon Bethlen önazonosságának is szerves része, mind a privát, mind a publikus nyilvánosságmodellek perspektívájában. A továbbiakban tehát azt igyekszem megmutatni, hogy az 1704–1710-es periódusban keletkezett levelek miként artikuláltak egy identitásmintát (öregember), illetve hogyan promoválták az *öregség liminális* tapasztalatát.

A politikai per első szakaszában Bethlen Miklós érthető módon többször is az országgyűlést szólította meg. A levelek tanúsága szerint önmagát nemesi jogaiban sértett, hűségben megöregedett, igazságtalanul törvénybe szőlított áldozatként jelenítette meg.¹⁴ Ezt az ártatlanságot a vallásosság erényével és töretlen hazaszeretettel és hűségével is próbálta hitelesíteni. Legtöbb levelét a főúri társaiért imádkozó rab imágójának megidézésével zárta,¹⁵ máskor pedig a haza és az anyaság fikciójának megfeleltetésével igyekezett érzelmi ráhatást elérni. Erdélynek anyaként való megjelenítése azért is telitalálat, mert a kortársak zsidó–magyar sorspárhuzamon iskolázott tudatában egy sor bibliai locust aktivizált, amelyek a haza és fia(i) áldozatvállalásának témáit variálták propagandisztikusan. Így az országgyűlésnek 1704. augusztus 8. után írt levelében olvashatjuk: „Méltóságos Országi Gyülekezett, es a kik it nem vadnak is, a Nyomorusagok özön Vizében Noe Bárkája módgyára hanyatott Edes Hazam, Szerelmes Edes Anyám, nemes Erdély Országá.”¹⁶ Az öregség mint a politikai önreprezentáció része még hangsúlyosabb a latin nyelven írt és a császári nyilvánosság elé szánt levélben. Előbb a császári *majestas* előtt azt bizonyítja, hogy amit a *Columba Noéban* írt,

¹³ BETHLEN 1980, 406.

¹⁴ Az országgyűlésnek (Nagyszében, 1704. június 28.): „Minthogy penig én venségemre nem csak Beccsületemből suspendáltattam, hanem erős fogságban is tétettem, contra prerogativam Nobilitarem Approb. Const. Par. 3. Tit. 6...” (BML. II., 981.) Vagy ugyanebben a levélben: „Ennékem ugy teczik, az én venségemig az én Uramhoz mutat nagy hűségem és edes Hazámhoz valo nagy szeretetem meg érdemli Ngtoktol, kgltektől.” (BML. II., 982.)

¹⁵ Az országgyűlésnek (Nagyszében 1704. július 11.) „N: ktekért imádkozó Alázatos Rab szolgálja s. Attyafia Groff Bethlen Miklos.” (BML. II., 985.)

¹⁶ BML. II., 988.

az az egész erdélyi nemzet vágya, érdeke, gondolata,¹⁷ de mert császárhűségében rendületlen, természetesen rábízta magát a császári igazságszolgáltatásra. A szignálás önidentifikációs aktusában az öregségben és fogságban elgyötörttség (*Captivus decrepitus Comes Nicolaus de Bethlen*) mint attribútum kiemelt jelentőségű.

Ha a kommunikáció nem az individuum és a hatalom konfrontációja révén jön létre, és főként, ha a címzett netalán rokon vagy családtag, az öregség identitásmintája nem a meggyőzés része, nem politikai argumentum, hanem az identitás szerves összetevője. 1708. november 3-án írja Bethlen Miklós Bethlen Lászlónak: „Isten áldja meg kglmedet, hogy vén rab atyjafiáról megemlékezett. Én mind testemre nézve jó egészségben, mind lelkemre nézve Istenemmel jó csendességben vagyok, tudván miért szenvedek és hogy az én jutalmam nagy...”¹⁸ A vén rab ezúttal a vénségére reflektál inkább. A jutalmat jelentő üdvösség elnyerésére való várakozás és átmenetiség a Van Gennep-i minta univerzália jellegét bizonyítja, másrészt feltárja azt is, hogy az öregség tapasztalata egy sajátos *liminális* állapot, ahol a test működésének, az egészség figyelésének jut nagy szerep, hisz bármikor beállhat az öregség ama második szakasza, amely teljes testi és mentális magatehetetlenséget jelent. Az a természetesség, ahogy Bethlen e levélben szemléli önmagát, az emlékiratnak azokat a közkedvelt részeit előlegezik meg, ahol valósággal leltárt készít önmagáról, testi funkcióinak működését értékeli és méltatja, látástól a szexuális potenciájáig.¹⁹ Ezek a szövegmegfelelések is igazolják, hogy a per traumája mellett és ettől nehezen disztingválható módon létezik és – íme – hat egy sajátos liminalitásélmény, amelyet az öregség tapasztalata táplál. A kulturális antropológia álláspontja szerint az életciklus hármasságának mentális térképe egy olyan univerzália, amely kultúra fölötti, és nagy valószínűséggel minden ember e séma értelmében konstruálja, értelmezi, írja meg életútját.²⁰ Ezt szemlélhetjük a kancellár esetében is, amikor Bethlen Lászlónak írja Haller és Bánffy betegeskedéséről értesülve: „Viszont ha én meghalok, melyet a 67. esztendő sugton sűg fülemben, lelkekre is kénszerítem ő kglmeket, hozzák helyben maradékimnak a jóval azt a gonoszt, melyet én rajtam, igaz atyjafiokján méltatlan elkövettek, melyet én részemről a Christus parancsolatjára szivbűl megbocsátok...”²¹ Vagy egy másik, ugyancsak Bethlen Lászlónak írt levelében: „Mennyit éltek a régiebbek, nem tudom, de a kiket zászlók czimerekről és per aliam certam notitiam tudok, másfél száz esztendő alatt egy Bethlen sem érte az 67. esztendőt, még penig ilyen erőbe és egészségbe, mint én (mert az mint én vagyok, magamnak s minden ismerősömnek csudája). Az én nagyatyám Bethlen Farkas élt 58 esztendőt. Az atyám 64, Bethlen György nagy erős iható ember

¹⁷ I. József császárnak (Eszék, 1708. június 8.): „Si vero projectum Columba Noe vocatum (:quod tamen non tam meam quam totius Gentis, et Patriae mentem ac Genium exprimit:) me adeo premit, excusent me coram Vestra Majestate...” (BML. II., 991.)

¹⁸ BML. II., 998.

¹⁹ BETHLEN 1980, 491–494, 522–530.

²⁰ AMOSS–HARRELL 1981, 20.

²¹ BML. II., 1004.

47, második Bethlen György 43, Bethlen Mihály annak a fia 38; a kglmed nagyatyja Bethlen Ferencz 52, a kglmed atyja 40, Bethlen Gergely 56, Elek 53, Bethlen Sámuel 44, Bethlen Pál 40, minap Ferencz 36, Mihály 32. – Félek, János sem öszül meg.”²²

A kulturális antropológia álláspontja szerint az öregség kulturális folyamatának egy igen jelentős univerzáliája a tudás, a tapasztalat és/vagy a politikai (hatalom) gyakran akár rituálisan végbemenő átadása.²³ Ezzel a funkcióval mint szereppel azonosul Bethlen is, amikor folyton tanácsokat ad, korrigál, sőt néha korholja családtagjait. Másrészt a politikai hatalom, cselekedet és döntéshozatal számára is kihangsúlyozza az öregség jelentőségét. Bethlen Lászlóhoz szól így 1709. január 30-i levelében: „Olvasd meg az erdélyi dolgokat, hiszen apád legjobban leírta volt, vizsgálj meg 170 esztendőű fogva. Hul a király? Hol vadnak a fejedelmek? Gubernium, tanács, sőt még csak a tanácsadó öszes vén is hul vagy?”²⁴

A tanácsadás privilégiuma és ezáltal a döntéshozatal befolyásolása, netalán kisajátítása azért illeti meg a véneket, mert ők a legteljesebben szocializált és az enkulturalizációból legteljesebben profitálni képesek tagjai egy közösségnek. A legjobb ismerői adott (mikro)társadalmak és kultúrák sztenderdjeinek, morális eszményeinek, szimbolikus nyelvének, hatalmi működésének. Ellentétben az ifjakkal, akik önnön identitásuk alakításán dolgoznak még, illetve a kultúrát még asszimilálni kénytelenek, az öregek ezen már túl vannak, ők már érdemben alakíthatják, befolyásolhatják az új generációk meg- és túlélési törekvéseit adott társadalmi-kulturális formációban. Ez a funkció mondatja bizonyára Bethlen Miklóssal is a tanácsot veje számára: „...ez a Tanatsom 1. Az Istent fellye es buzgobban tisztelje kgd leanyommal együtt. 2. Akarki mit tsinallyon, de kgd tsak maraddgyon meg az eő Felsege Húsegebe, az Isten jo veget addgya ma holnap ennek az haborunak...”²⁵

Az öregség mint *liminális* tapasztalat, illetve mint az identitás összetevője Bethlen önmagáról való gondolkodásában jelentős helyet foglalt el. Igazolja ezt, ahogy önmagát szemlélte, értékelt nemcsak egész élete, hanem a fogság és öregség éveinek közvetlen élettörténeti kontextusában. A puritánus kultúrában fogant, erőteljesen bibliacentrikus valóságolvasata frappáns analógiákkal szemlélteti *liminális* állapotának értelmezését, metareflexióját. A hasonlóképpen idős, hosszú életutat megtevő Veszprémi István kálvinista püspöknek írja: „Értettem Dioszegi Mihalytól rész szerint örömmel, de bizony rész szerint csudálkozással, és szánakozással, hogj Isten kglidet mégh élteti ez nyomorú Siralom völgyében. Vallyon Lelkem Uram, nem olyané az mű Kettőnk hozszu élete, mint az Jeremiase? hogj lássuk az mű gonoszunkot, és azt mondgyuk Jeremiással Cap: 9.1. &

²² BML. II., 1017–1018.

²³ AMOSS–HARRELL 1981, 14–15.

²⁴ BML. II., 1005.

²⁵ BML. II., 1020.

sequentibus: Szánnya megh az Isten az mű Vénségünket és engedje azt az szót a' mű szánkban hamar, a' mellyet Simeonnak: Luc: 2. 29 &c: Én bizony ha szabad volna csak azt mondanám amit Illyés. 1 Reg: 19. 4. &c: és Páll Phil: 2. 22 &c.”²⁶

A fenti példák bizonyossága szerint is kijelenthetjük, hogy noha Bethlen Miklós életének utolsó szakaszában az 1704-es per a legfontosabb esemény, az öregség tapasztalata e pertől függetlenül is, de főként így, hogy egybekapcsolódtak, olyan liminalitásélményt képezett a kancellár számára, amely direkt módon meghatározta és motiválta intenzív íráshasználatát.

III. Konklúziók

A levelezés még ilyen vázlatos vizsgálata is bizonyítja, hogy Bethlen Miklós, de talán a többi emlékiró esetében is, az élettörténeti narratívum megfogalmazása, írásban való rögzítése reflexszerűen kapcsolódik egybe a *liminalitás* tapasztalatával. Nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy az emlékirat egy *liminális* tapasztalatra adott ellensúlyozó válasz. Bethlen példája viszont egyszerre megvilágosító és félrevezető. Először is, mert egy különálló remekmű, amelyet én nem vélek egykönnyen behelyezhetőnek a barokk emlékirat-irodalom fejlődéstörténeti vonulatába, másrészt az emlékirat megírását írásantropológiai szempontból magyarázó liminalitásélmény egy sajátos sorseseménnyel, Bethlen fogságával esik egybe. Vagyis a liminalitás kettős forrásból táplálkozik, részint az öregség, részint pedig a dehonesztáló per traumájából. Ha az emlékirat-irodalom egészére érvényes megállapításokat próbálunk megfogalmazni – és itt lehet félrevezető a bethleni példa –, fontos hangsúlyozni, hogy nem a rendkívüli, előreláthatatlan esemény (fogság, száműzetés, utazás), hanem sokkal inkább a liminalitást kulturálisan kondicionáló elkerülhetetlen biológiai és lelki állapot, tapasztalat (betegség, öregség) teremt intenzív íráshasználatot implikáló átmenetiséget. Ez ellen az átmenetiség-tapasztalat ellen kellett írással védekezni. Azok az egybeesések – pl. Kemény János, Rákóczi Ferenc vagy akár Komáromi János –, ahol az öregség liminalitásához hozzáadódik a fogság, száműzetés traumája, pont úgy félrevezetőek, hiszen az emlékiratot elsősorban az *elkerülhetetlen liminalitás* (öregség) és nem a társadalmi pozíció, egyéni életpálya által determinált potenciális rendkívüli történés, trauma hívja elő. Cserei Mihály példája lehet szuggesztív e vonatkozásban. Őnála ugyanis nem esik egybe az öregkori liminalitás és az előreláthatatlan rendkívüli esemény, vagyis a sorseseemény írásantropológiai szempontból motiváló hatása. A kurucok elől Brassóba menekült Cserei, noha analomra hivatkozik, valójában sajátos *liminális* állapotba került. A császáriaktól kapott hivatalát nem láthatja el, Maros- és Háromszéken szétszórt kicsinyke birtokait sem adminisztrálhatja, a feudális államberendezkedés átmeneti stagnálása következtében egyfajta renden kívüli, szorult anyagi helyzetben tengeti

²⁶ BML. II., 1022.

napjait Brassóban 1705–1712 között. Noha 42 éves csupán, Erdély és saját életét írja meg Históriaijában. A liminalitás élménye itt kizárólag sajátos „társadalmon kívüli” állapotából adódik, az öregség élménye nem meghatározó. 1747-ben, kilenc évvel halála előtt, kéziratban maradt *Apologiája* életének utolsó rendszerezése, az öregség teljes tudatában, *liminális* tapasztalatában fogant narratíva. Cserei példáján keresztül így nemcsak Bethlen Miklós példája, hanem valójában az emlékiratirodalom működésének mint kulturális-mediális jelenségnek a funkcionalitása válik érthetővé.

A kora újkori emlékiratot elsősorban egy *liminális* állapot által kiváltott írásantropológiai helyzet teszi lehetővé. Az életút élelciklus alapján projektált sémájában a második (házasság) és harmadik (halál) élelciklus-esemény közötti átmeneti periódus, vagyis az öregség tűnik annak az írásantropológiailag releváns periódusnak, amely során az individuum mediális eszközöket keres, íráshasználati habilitást teremt, hogy liminalitását értelmezze, sőt enyhítse. Liminalitás és íráshasználat összefüggését befolyásolhatja, vagy a jelzett időszakhoz képest (öregkor) előhozhatja a rendkívüli esemény vagy sorseseemény traumája, ám ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az individuum az öregkort megérve, ennek liminalitásával szembesülve, újra mediális eszközökre, vagyis az írásra hagyatkozzék. Az emlékirat így több mint egy szöveg, valójában egy mediális történés, sőt esemény. Összegzésképpen megállapítható tehát, hogy az emlékirat olyan ego-dokumentum, amely a kora újkorban az identitás állandó konstruálásának, értelmezésének rituális és mediális performanciáit tette lehetővé. Ezt illusztrálja olvasatomban Bethlen Miklós példája is.